



BALTHASAR BEKKER, 1634–1679

De onttovering begon in Friesland

DOOR JAN BUITENHUIS
EN JOHAN BRAECKMAN

De betoverde wereld van Balthasar Bekker wordt algemeen beschouwd als een van de beginpunten van de Verlichting. In het buitenland is Bekker beroemd, in ons land zo goed als onbekend.

IN de loop van de zeventiende eeuw hadden Spinoza en Descartes het fundament gelegd voor het rationalisme van de Verlichting. Hun gedachten stuitten op fors verzet van de conservatieve religieuze autoriteiten, en de conflicten werden veelal op het scherp van de snede uitgevochten. In dit kluwen van sterk verschillende visies op God, de mens en de wereld leefde en werkte een kritische Friese dominee. Zijn vrome maar scherpzinnige denkbeelden culmineerden in een baanbrekend boek dat bijgeloof aan de kaak stelde, wereldroem verwierf en uitgroeide tot een bestseller. Het werd het middelpunt van een grote polemiek en zou de gemoederen nog decennia bezighouden.

Balthasar Bekker werd geboren op 20 maart 1634 in het Friese Metslawier als zoon van een Duitse dominee. Toen hij zestien was, ging hij in Groningen filosofie studeren — destijds een brede en algemene studie — en vervolgens theologie aan de universiteit van Franeker. Op de Nederlandse universiteiten was op dat moment veel discussie gaande tussen tegenstanders en aanhangers van de denkbeelden van Descartes. Mede door het thuisonderwijs van zijn vader en later enkele voor hem inspirerende hoogleraren aan de universiteit ontwikkelde Bekker zich tot een diepgelovige, maar cartesisaanse en kritische denker.

In 1657 werd de jonge Balthasar benoemd tot dominee in Oosterlittens,



Lieve Verschuier: Staartster boven Rotterdam, 1680. De groep staat op de Open Rijstuin en kijkt over het Steiger naar de komeet van Kirsch in westelijke richting. Rechts de Korenbeurs en de Laurenskerk. Museum Rotterdam

waar hij een vroom en streng beleid invoerde. Zijn uitgesproken meningen en eigenzinnig optreden leverden hem al snel klachten op in de synodale vergadering. Daarop besloot hij aan de universiteit van Franeker zijn doctoraat te halen. Enerzijds wegens zijn wetenschappelijke interesse, maar anderzijds om geen goedkeuring van de kerk meer te hoeven vragen om iets te publiceren.

In mei 1665 doorstond hij dit examen met glans. Hij ontwikkelde zich tot een kritische schrijver met grote bijbelkennis en een rotsvast geloof in eigen gelijk.

In 1670 verscheen zijn commentaar op de Heidelbergse catechismus,

Vaste spyse der volmaakten. Het werd, voor Bekker onverwachts, binnen de kerk in Friesland uiterst kritisch ontvangen, met vervolging en een dreigend verbod van het boek tot gevolg. Na enkele jaren slepende discussies ontvluchtte Bekker in 1674 Friesland en werd hij predikant in Loenen aan de Vecht, later in Weesp en uiteindelijk in 1679 in Amsterdam. Jaren waarin hij in rust kon werken.

Kometen

Toen begin jaren tachtig in Europa maar liefst drie kometen aan de hemel verschenen, werden die beschouwd als voorboden van groot onheil. Het was voor Bekker mede aan-

leiding in zijn preken dit bijgeloof aan de kaak te stellen en er uiteindelijk in 1683 een boek over te publiceren: *Onderzoek van de betekeninge der kometen*. Het was zijn eerste boek sinds zijn vertrek uit Friesland.

Hij behandelde de natuurverschijnselen en de onzin van bijgeloof en angst voor rampspoed die eraan werden verbonden en onderbouwde zijn betoog met een kritische beschouwing van bijbelteksten en de actuele wetenschappelijke denkbeelden over de aard van kometen. Dit boek leidde niet tot grote ophef, maar het gaf de aanzet tot publicatie van verdere geschriften in de daaropvolgende jaren. De bestrijding van bijgeloof, dat naar

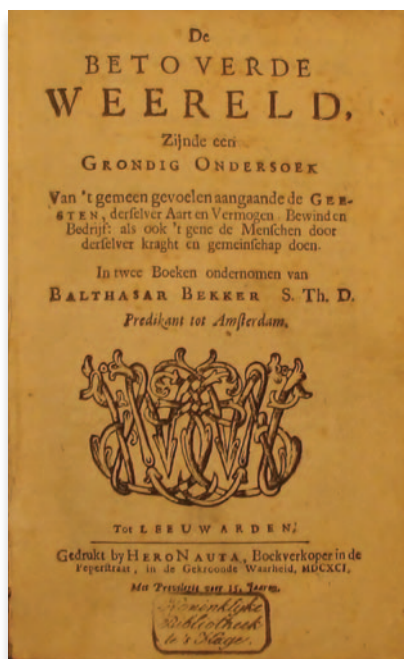
zijn overtuiging geen plaats had in het ware geloof, hield zijn interesse.

Bezeten

Bijgeloof en geloof in de duivel en zijn krachten vormden gedurende lange tijd een vast onderdeel van het christelijk geloof. Sterker, deze verhalen werden actief vanuit de kerk ondersteund en verbreid. In de bul *Summis desiderantes affectibus* uit 1484 gaf paus Innocentius VIII zijn zegen aan strenge maatregelen tegen personen die werden beschuldigd van bezetenheid, magie of hekserij.

Kort daarop, in 1487, publiceerde Heinrich Kramer zijn *Malleus maleficarum*, een berucht boek met onder meer beschrijvingen van de meest effectieve martelmethoden om heksen te ontmaskeren. Aan het eind van de zeventiende eeuw waren heksenvervolgingen in Holland al niet meer aan de orde en geloof in toverij en duiveluitdrijving geen brandende kwestie, maar in andere delen van de westerse wereld tot ver in de achttiende eeuw nog wel. Niettemin bleef ook in ons land het geloof in de invloed van de duivel en geesten groot.

Alhoewel het idee om een boek over tovenarij en spoken te schrijven toen al was geboren, schreef Bekker in 1689 eerst het boekje *Engelsch ver-*



haal van ontdekte Toverij, naar aanleiding van een Engels geschrift dat hem onder ogen was gekomen. Hij vertaalde en weerlegde met het nodige sarcasme zin voor zin, soms zelfs woord voor woord, een verhaal over 'twee jonge Liederen, onlangs betoverd tot Bekkington in 't hertogdom van Somerseth', die spelden, spijkers, tin en ijzer uitbraakten.

Het was de opmaat naar een groter werk dat snel zou volgen.

De betoverde wereld

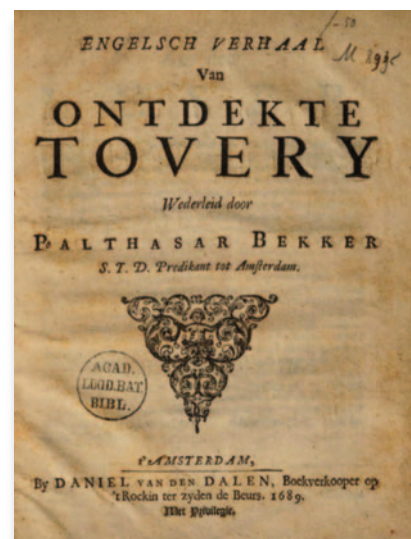
Het onderzoek dat de basis vormde van zijn omvangrijkste boek duurde langer dan gehoopt. Zijn tegenstanders, die zijn werk na het *Engelsch verhaal* met argusogen volgden, dachten al dat hij de moed had opgegeven. Wie kan het tegen de duivel zelf opnemen? Al maanden voor de publicatie kwamen er geruchten in omloop over het boek. Ook zijn vrouw en zijn vrienden ontraadden hem het boek te schrijven, maar Bekker was overtuigd van zijn gelijk en was niet van zijn plannen af te brengen. Hij achtte het zijn plicht de aardse duivel te bestrijden.

Zo verschenen in 1691 de vier delen van *De betoverde weerd*. Het werk is inderdaad buitengewoon grondig.

In deel 1 geeft Bekker een overzicht van de menselijke omgang met heksen en demonen. Hij beschrijft hoe joden, vroege christenen en kerkvaders heidense opvattingen niet alleen behielden maar zelfs stimuleerden — hij ridiculiseert ook de pauselijke bul uit 1484 — terwijl ze, volgens Bekker, niets van doen hebben met oprecht christelijk geloof.

Deel 2 betwist voor een belangrijk deel algemeen aanvaarde voorbeelden van duivelse inmenging in de Bijbel, die hij stuk voor stuk terzijde schuift als poëtische vrijheid, beeldspraak, of vertaalfout. Volgens Bekker is er geen bijbelse onderbouwing voor bezetenheid door de duivel of enige indicatie dat een profeet deze zou kunnen uitdrijven. De duivel is volgens Bekker een geest en kan geen directe invloed hebben op aardse mensen. Hij houdt wel vast aan de duivel als oorsprong van alle kwaad, maar die bevindt zich volgens Bekker in de hel, in afwachting van het Laatste Oordeel, niet op aarde.

In deel 3 behandelt hij een verscheidenheid aan bijgeloven en bestrijdt die met vrijzinnige bijbelkritiek. In deel 4 bespreekt hij de nei-



ging van mensen om buitengewone gebeurtenissen, waarvoor niet meteen een verklaring is, toe te schrijven aan bovennatuurlijke krachten. Ten slotte ontleedt hij weer een aantal zogenaamd bewezen zaken van hekserij en bezetenheid — de kinderen van Hamelen, de lotgevallen van een metselaar in Bolsward, het hekspook van Annenberg en allerlei verhalen uit Denemarken, Zweden en Engeland. ‘Uit al ’t voorseide blijkt dan eindelijk, dat sulke spokerije, wichlerije, toverije, als men voorgeeft, in de weereld niet en is.’

Op basis van vrijzinnige bijbelinterpretaties en kritisch en skeptisch denken — ‘dat geen vertellinge voor waar is aan te nemen dan op bewijs’ — probeert Bekker een definitief eind te maken aan alle vormen van bijgeloof en geloof in de duivel, spoken en demonen.

Aanval

De kritiek was niet mals. In de jaren na publicatie verschenen ongeveer driehonderd geschriften, veelal brieven en pamfletten, van tegenstanders. Bekker zelf schreef talloze pamfletten met replieken op critici en paste sommige passages in latere drukken aan.

Het mocht niet baten. Zijn werk werd in Nederland als een grote aan-

val op de kerk beschouwd — enigszins paradoxaal, omdat toverij en duivelsgeloof hier geen actueel probleem meer was (anders dan in bijvoorbeeld Duitsland).

Hoewel het boek niet werd verboden, werd Bekker het preken onmogelijk gemaakt en tot zijn grote verdriet werd hij in 1692 oneervol uit zijn ambt gezet en van het avondmaal geweerd — ook in Jelsum in Friesland, waar hij in zijn laatste jaren vaak bij zijn zoon op Hinnemastate woonde. Pogingen hem in zijn ambt te laten herstellen mislukten; Bekker moet, gelovig als hij was, diep zijn gekwetst. Hij stierf in 1698 en is begraven in een familiegraf in de Sint-Genovevakerk in Jelsum.

Bestseller

De betoverde weereld was naar zeventiende-eeuwse begrippen een bestseller. Het werd in korte tijd zes keer herdrukt in een oplage van achtduizend exemplaren. Ook verschenen er al snel vertalingen in het Frans (1694, *Le monde enchanté*) Engels (1695, *The world bewitched*) en Duits (1695, *Die bezauberte Welt*). Het boek heeft zeker bijgedragen aan de afschaffing van heksenvervolgingen in vele landen en aan, bijvoorbeeld, de visie dat bewoners van de dolhuizen niet bezeten maar ziek waren.

Voor al bij onze oosterburen was de invloed van het boek groot. Een moeder zou met haar dochter te voet uit Pruisen zijn gekomen om Bekker te bedanken. Zij waren vrijgesproken in een heksenproces nadat de rechter de Duitse vertaling van *De betoverde weereld* had gelezen.

Vanuit een diep geloof in God en de zuiverheid van de Heilige Schrift was Balthasar Bekker een vroom en daarnaast kritisch denker, die toen gangbare bijgeloven en bijbelduidingen aan de kaak durfde te stellen. Hij

Zijn werk verwierf wereldfaam en droeg bij aan de opmars van het rationalisme van de Verlichting.

doorzag de menselijke neiging tot absurde verklaringen en geloof in het bovennatuurlijke. Zijn werk verwierf wereldfaam en droeg bij aan de opmars van het rationalisme van de Verlichting.

Postume eer

Al snel na Bekkers dood verstomde de kritiek op zijn gedachtegoed, en ontstond in Nederland een vrijwel algemene instemming met zijn standpunten. De kritiek lijkt daarmee meer gericht te zijn geweest op de persoon dan op de inhoud van zijn standpunten. Zijn grillig, soms onvoorspelbaar handelen en zijn onbuigzaamheid zullen daarin een rol hebben gespeeld. Enerzijds was hij toeschietelijk en bereid teksten aan te passen of toe te lichten op basis van kritiek, anderzijds was hij sociaal onhandig, standvastig en volhardend.





Johann Heinrich Füssli: De drie heksen, 1783 (Shakespeare: Macbeth I;3).

Kunsthaut Zürich

Aan het eind van de achttiende eeuw worden Bekkers ideeën breed omarmd, in de negentiende prijst men hem om zijn oprechtheid en moed en wordt hij zelfs als een volksheld afgeschilderd.

Het beeld van Bekker is in de vorige eeuw verder bepaald door de biografie van W. P. C. Knuttel uit 1906. Hij tekent Bekker daarin als groot weldoener van de mensheid en bestrijder van bijgeloof. Die schets werd in latere jaren nog wat feller ingekleurd.

Bekker zelf zou zich waarschijnlijk niet herkennen in het beeld van verlichte, vrije denker dat nu veelal de ronde doet. Recente interpretaties zien hem vooral als een sterk gelovig man, die met vrijzinnige bijbelinterpretaties bijgeloof wilde uitbannen omdat het mensen afhiel van het ware geloof.

Is het bijgeloof dankzij Bekkers werk de wereld uit? Die vraag is niet moeilijk te beantwoorden. Heksenvervolgingen vinden in de westerse wereld inmiddels niet meer plaats, maar allerlei vormen van bijgeloof zijn nog altijd zeer actief, afhankelijk van het tijdsgewricht met een ander jasje of vocabulaire. Geloof in de duivel, in geesten of spoken, het is eigenlijk nooit verdwenen.

Monument

In Metslawier weten ze dat we Balthasar Bekker en zijn werk best mogen gedenken. In 2002 is er voor hem een monument, gemaakt door de kunstenaar Hans Jouta, in het centrum van het dorp opgericht. In een spitse metalen piramide die de kerk verbeeldt, staat een borstbeeld van Bekker, in de top een vleermuis, een bokkenkop en een kattenkop.

Een bedevaartsoord voor iedereen die deze denker wil eren. ■

Jan Buitenhuis is arts, Johan Braeckman is filosoof.

W. P. C. Knuttel: *Balthasar Bekker: de bestrijder van het bijgeloof*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1906.

L. Monfils: Een dominee en zijn 'duivelse' boek: de eerste druk van Balthasar Bekkers *De betoverde weereld*. *De Boekenwereld* 2004-2005;21:58.

J. I. Israel: *Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity 1650-1750*. Oxford University Press, 2001.

J. van Sluis: *Bekkeriana*. Leeuwarden: Frysk Akademy, 1994.

A. Nooijen: 'Unserm grossen Bekker ein Denkmal?' *Balthasar Bekkers Betoverde Weereld in den deutschen Landen zwischen Orthodoxie und Aufklärung*. Münster: Waxmann, 2009.